

УДК 82-31.09:[316.3:355.01]

Іван Вікторович Братусь,
кандидат філологічних наук, доцент,
Київський університет імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна,
e-mail: i.bratus@kubg.edu.ua,
ORCID: 0000-0002-8747-2611

Галина Василівна Кузьменко,
кандидат педагогічних наук,
Інститут обдарованої дитини Національної академії
педагогічних наук України,
Київ, Україна,
e-mail: glnkuzmenko36@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-0613-3934

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ОСМИСЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ВЧЕНОГО В РОМАНІ ОЛЕКСАНДРА КРОНА «БЕЗСОННЯ»

Анотація. У даній статті показані різні аспекти формування, розвитку і деформації особистості «радянської людини», вченого, інтелектуала на прикладі роману Олександра Крона «Безсоння». У дослідженні порушені широкі шари радянської дійсності, а саме: висвітлено особливості проблеми передачі людських емоцій в умовах соціалістичного реалізму, проаналізовано низку прикладів, які демонструють риси особистості радянського вченого (головного героя роману) за допомогою розкриття його характеру і ставлення до дійсності в різних сюжетних ситуаціях. Особлива увага приділяється історико-культурному контексту, висвітленню теми міжособистісних відносин у СРСР і впливу побуту на самовідчуття «радянської людини».

Одним з основних факторів впливу на становлення особистості в ХХ столітті стала Друга світова війна. У статті наведені приклади використання різних подій і обставин війни в якості психологічних маркерів. Акцентується автобіографічність сприйняття військової дійсності автором роману «Безсоння», О. Кроном, наводяться деякі факти його творчого шляху. Для глибокого висвітлення загальної картини у статті представлені фрагменти повісті Юрія Трифонова «Студенти», в яких розкривається природа складних і суперечливих ситуацій в умовах військових дій.

Особливе значення приділено проблемам ставлення до «ворога», жорстокості військового трибуналу Червоної армії, питань окупації, військової проституції і трофеїв, порушеним у романі «Безсоння». Вказується на мужність О. Крона торкатися «незручних» чи навіть заборонених у радянський період тем.

Роман «Безсоння» написаний від імені його головного героя, Олега Юдіна, – про всі події читач дізнається через призму його сприйняття. Висвітлюється ідея своєрідного «суду» головного героя над самим собою, продемонстрована з використанням прикладів творчості Франца Кафки (роман «Процес»). Основну складність для О. Юдіна представляє сумнів у правильності морального вибору в умовах тієї чи іншої ситуації. З особливою гостротою в романі піднято питання невлаштованості побуту «радянської людини». Для більш масштабного відображення цього фактора наведені фрагменти роману Володимира Орлова «Альтист Данилов». Показана колосальна залежність «радянської людини» від питань облаштування життя і неможливість у переважній більшості випадків вирішити «дрібні» побутові проблеми без емоційних та моральних втрат.

Ключові слова: радянська література, репресії, війна, радянський побут, наука, особистість, самоідентифікація особистості.

Вступ. «Самовідчуття» героїв радянських творів часто буває дуже відірваним від дійсності – соціалістичний реалізм припускав директивно «сміятися або плакати» в залежності від «ідеологічного замовлення». Але в кращих зразках радянської прози «мертва хватка» ідеології іноді ставала майже непомітною. Кризь людські характери героїв літературних творів просвічувалися справжні емоції: біль і страждання, розгубленість і страх, зло й нахабство – атрибути не плакатної дійсності.

Подібні літературні пошуки в умовах тоталітарного режиму вимагали від автора дотримання удаваних (безглузких сьогодні) умовностей, обережності та вміння розбавляти шукання «правильними» ідеологічними маркерами, в світлі яких було важко розглянути справжні «крамольні» думки.

Постановка проблеми. З висоти ХХІ ст. ми вже легко бачимо в літературних творах радянського періоду настільки «справжній» задум, що автори про нього, напевно, і не здогадувалися. Але невпинний «пошук істини» «змушує» дослідників знову і знову звертатися до кращих творів минулої епохи, відстежувати в них ті чи інші тенденції. У даній статті ми зосередилися на певних культурно-історичних аспектах осмислення особистості людини та вченого в романі Олександра Крона «Безсоння» (1977 р.).

Прагнучи до понятійно-термінологічної чіткості, ми вважаємо за необхідне на початку нашого дослідження уточнити сутність поняття «особистість» у сучасному науковому дискурсі. При цьому слід указати на тривалі й досить жваві дискусії щодо його інтерпретації, що загострилися в СРСР у II пол. ХХ ст., а також на труднощі в побудові його інтегративного трактування.

У рамках нашого дослідження терміном «особистість» (англ. – personality) ми позначаємо сукупність складових буття особи (англ. – person), що характеризують таку її причетність до соціуму, яка дозволяє їй бути відносно автономним та

індивідуально самобутнім суб'єктом культури. При цьому діяльність ми розглядаємо як основний і єдино ефективний спосіб інтеграції людини в систему відносин у соціумі та утвердження в суспільному житті. Процес цього утвердження щільно пов'язаний із конкретним культурно-історичним контекстом. Саме цей контекст становить собою важливий компонент осмислення особистості вченого конкретної доби, що стає носієм питомих її ознак і, почасти, сам її визначає, стаючи «уповноваженим часом» її представником.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У 70-х рр. минулого століття вчені вже відмовилися від загально-психологічних уявлень про особистість як про свого роду «колекцію» – набір індивідуальних рис, якостей, характеристик, особливостей характеру, темпераменту, потреб, інтересів, здібностей та ін. Увага психологів зосередилася на застосуванні системного підходу до розробки «нового психологічного виміру» – психологічної теорії особистості, в якій особистість розглядається як особлива якість, що придбана індивідом в системі суспільних відносин [8, с. 77-84].

Системний підхід спонукав дослідників до розробки нових концепцій, однією з яких стала концепція особистості як суб'єкта активності, суб'єкта себе самого, носія ідеї «Я» (causa sui) як причини себе і свого існування в світі [11].

Конкретизуючи у своїх наукових пошуках різні трактування особистості як психологічної категорії, сучасні вчені Г. Бал і В. Медінцев розглядають її за допомогою модельної концепції культури у взаємозв'язку понять «індивід», «особа», «культура» і визначають особистість як «систему характеристик особистих психологічних модусів культури, властивих даній особі» [1, с. 36-51].

Сьогодні в науковій літературі можна знайти і суто метафоричну інтерпретацію особистості, а саме як джерело «якоїсь потужної радіації, що перетворює пов'язаних із цією

особистістю в умовах діяльності одного опосередкування людей» [10, с. 66].

Культурно-історичний ракурс літературної спадщини II пол. XX ст. був розглянутий в кількох дослідженнях і авторами даної статті [2; 3].

Мета статті – проаналізувати різні аспекти формування, розвитку і деформації особистості «радянської людини», вченого, інтелектуала на прикладі роману Олександра Крона «Безсоння».

Виклад основного матеріалу. Для кожної епохи характерні свої складні, переломні моменти. Ми розглянемо кілька таких «моментів», що визначають долі героїв роману «Безсоння».

Безумовно, що основними культурно-історичними полотнами твору були Друга світова війна і сталінські репресії. Саме на стику екзистенціального досвіду головного героя (не дарма все оповідання представлено у вигляді приватних записок Олега Юдіна) та історичного трактування подій Олександр Крон намагається вирішити складне питання формування особистості. І якщо в попередніх творах письменника здебільшого турбувала проблема «становлення героя, здатної на подвиг людини», то в «Безсонні» ця проблематика розширюється до самого факту становлення особистості в цілому. В романі цьому присвячені роздуми Олега Юдіна про «зайве мислення», яке, з його точки зору «...становить основу особистості, стає джерелом ... духовних радощів і жорстоких страждань, ... воно збагачує людину розумінням минулого і здатність передбачення, народжує ... моральні поняття подвигу і злочину, дозволяє людині далеко відриватися від своїх безпосередніх, що диктується здоровим глуздом вигод і потреб, перетворює працю на творчість, біологічний інстинкт, що вичерпується з виконанням твариною своєї видової функції, любов – дивовижна властивість людської натури, віддана на відкуп поетам і ще не стала об'єктом серйозного вивчення» [7, с. 219].

Тема, пов'язана з Другою світовою війною, була для Олександра Крона дуже близькою: письменник-мариніст, фронтовик, він прекрасно орієнтувався у військовій атмосфері та присвятив їй варіаціям більшість своїх творів. Але його рівень осмислення війни часто знаходився в жорстких рамках соцреалізму: героїчна боротьба радянського народу з ворогами Батьківщини подавалася з відповідних ракурсів, оскільки тема була цілісною і ясною, «прохідною» для офіційного друку. «Незручні» або невідповідні для ідеології того часу моменти завжди могли слугувати стопором для друку того чи іншого твору – вони наражалися на цілком ймовірну можливість стати об'єктом нищівної критики, їх могли звинуватити в спробі занизити роль борців із «фашистською гідрою». Відхід письменника від лінії партії розцінювався як виклик та означав його свідому готовність до боротьби з ідеологічною цензурою. Протистояння з цензурою О. Крон зіставляє з військовими тяготами і поневіряннями. Ось як він описує обставини створення і «просування в друк» драми «Офіцер флоту»: «Одного разу, коли я повертався назад, мене добряче труснуло вибуховою хвилею, і я на короткий час втратив свідомість... Температура в номері падала нижче нуля, чорнила замерзали в чорнильниці, а авторучки у мене не було. Електрика часто гасла, і тоді доводилося запалювати коптилку... Це ... відчуття допомогло мені витримати шквальный вогонь начальницької критики під час читки тодішньому керівництву Пубалта і відмовитися від переробок. Тільки втручання начальника Головного Політуправління І. В. Рогова врятувало п'єсу. У покійного Івана Васильовича був нелегкий характер, але перестраховиком він не був» [6, с. 514].

О. Крон явно кидає виклик боягузам. Що ж ми бачимо в романні «Безсоння»? Автор із певною обережністю наближається до граничних питань «військової моралі». Гостра проблематика того, що відбувається, завуальована і представлена в дещо іншому ракурсі – через поведінку

радянської людини на війні. Але для того часу навіть цих редукованих і завуальованих «одкровенень» могло вистачити для того, щоб бути підданим жорсткій цензурі і не допустити вихід роману в світ. Розглянемо ці факти, вплетені в розповіді. Саме вони допомагають розкрити ті чи інші «відтінки» особистості, яких, часом так не вистачало для створення правдивого образу людини в радянській літературі. Саме ці фактори становлять собою спробу «оживити» здебільшого «лубкові замальовки» трагічних історико-культурних факторів, що важким тягарем впали на плечі «справжньої», а не «плакатної» «радянської людини».

Автор майстерно виводить портрет Олега Юдіна яскравими фарбами, він повинен виглядати гідно – саме здатність зберігати гідність у всіх життєвих ситуаціях дозволяє «вважатися людиною». Але «воєнний дискурс» у СРСР припускав піклуватися про репутацію не тільки окремої людини, а й країни в цілому. Перед письменником вставала дилема-описати «правду» або «бажаний варіант правди». Цю проблему описує Юрій Трифонов у повісті «Студенти» в епізоді, де на засіданні літературного гуртка робітники заводу читають свої оповідання. Електротехнік Шмаров читає свою першу, засновану на реальних подіях, розповідь «Завдання», сутність якої полягає у тому, що під час війни двох бійців відправляють за «язиком», якого вони успішно захоплюють і, долаючи труднощі, доставляють у свою військову частину. Проте, після прочитання розповіді, з залу лунають здивовані голоси – в оповіданні Шмарова події розвивалися інакше і керівники гуртка просять розповісти «справжню», реальну історію. Виявляється, що при виконанні завдання його товариш злякався. Намагаючись втекти, при переправі через ріку він був поранений і благав про допомогу. При цьому Шмаров, який, не зважаючи на щільний обстріл, один продовжував виконувати поставлене завдання, вирішив врятувати німця-«язика», а не допомагати своєму товаришеві, який виявився боягузом:

«Тону, кричить, рятуй!» А як тут його рятувати?! На мені цей гад у п'ять пудів, ледь тягну, а кидати права не мею... да... А далі вже, як написано. – А Микола... – ахнула Муся, – потонуї? – Потонув, – сказав Шамаров, подивившись на неї. Помовчавши, він сказав: – Хіба можна це писати? Хоча командир наш, гвардії майор Єршов, сказав, що я правильно зробив. А все одно так не опишеш...» [122, с. 297].

Спалахнула дискусія: слухачі настійно пропонували автору «виявити хоробрість» – переписати свою розповідь згідно з «життєвою правдою» і затаврувати боягузтво товариша, пояснюючи жорстокість ситуації військовим обов'язком, адже загиблий, фактично, виявився зрадником. Але Шмаров відмовляється – він чітко розділяє «як було» і «як би хотілося»:

« – Злякаєшся тут... Не те щоб злякаєшся, розуму позбутися можна. Коли тебе, як качку, підстрелити норовлять, а у тебе оборони ніякої. Тут не те що... тут... позрозуміла справа. – Але ви ж не злякалися! – А як же? І я злякався. Це, звичайно,, описати не можна, як у житті. А було моторошно! І світло, головне, нікуди не сховаєшся. Да що говорити!.. Ми як брати з ним, два роки...» [122, с. 297].

Виявляється, що в рамках соціалістичного реалізму важко висловити всю палітру почуттів, досягти правдивого оповідання – явно демонструвати своє боягузтво і страх товариша було складно, на думку автора – не етично. Багато хто розглядав літературу як вітрину «непорушного радянського суспільства», як монументальний пам'ятник «цілісної особистості радянського громадянина». Юрій Трифонов доносить думку про те, що часто література, особливо про війну, пройнята духом деякої романтики. Саме цю думку він формулює в останньому реченні нижченаведеної цитати:

« – Ти його перероби, Семен, як радять, – сказав Балашов. Шамаров похитав головою: – Ні, не стану переробляти. – І додав тихо, але твердо: – Що хотілося, то й написав. І Вадим зрозумів, що переконувати Шамарова

переробляти оповідання безцільно, да і не треба. Перед ним була людина, яка зовсім не збиралася бути письменником. Вона написала про те, що могло б бути і як їй хотілося, щоб було» [122, с. 297].

Але О. Крон все ж хотів написати про те «як було». І, в цілому, дуже «вигідний» (в усіх відношеннях) образ Олега Юдіна отримував, завдяки цьому, специфічне трактування. Одним з найяскравіших, із точки зору радянської пропаганди, був момент, коли Юдін оперує «есесівця». Про цей епізод у романі існує лише коротка згадка в розмові Олега Юдіна і Бетти, які розмірковували про пасажира як певну одиницю в статистиці залізничного руху:

« – Пасажир – категорія статистична. Приклад сили категорії, яка знеособлює. З точки зору залізничного руху, Ейнштейн, що їде до Рузвельта протестувати проти застосування атомної бомби, – тільки пасажир. Сімдесят кілограмів живої ваги, що підлягають перевезенню. – Ну то й що? Пацієнт – теж категорія і теж статистична. Пам'ятаєш, ти розповідав, як оперував на фронті есесівця? Під час операції він був для тебе пацієнт – і тільки. Це його і врятувало. Як есесівця ти б його зарівав» [7, с. 238].

Олександр Крон відходить від шаблонів, показує (як і Юрій Трифонов) відносність «абсолютного злочинця» і «абсолютного героя». Олег Юдін не практикує етичний партикуляризм, він залишається в рамках основних непорушних моральних принципів («бити жінку – не можна», «допомогти людині – добре», «зарізати пацієнта – не можна»).

Ці «розширені рамки» прийняття військової дійсності О. Крон пояснює високою витримкою головного героя, його колосальною стриманістю і розвиненим інтелектом – всі шаблони Олег Юдін переосмислює. Подібні якості дозволяють йому відносно об'єктивно сприймати розповідь Євгенії Ілліїни (ліфтерша та «домогосподарка» Юдіна, она ж – Євгеша) про чоловіка, який співпрацював з німцями:

« – А чоловік мій був староста. Від німців поставлений. Шкура ж є. Вона подивилася на мене вичікувально, хотіла зрозуміти, як я сприйму такий неочікуваний поворот, але у мене вистачило витримки і обличчя моє, треба думати, нічого не виразило. Євгеша залишилася задоволена» [7, с. 200].

Напевно, саме таким лояльним Олександру Крону здавався ветеран Другої світової війни, особливо «лікар». Олега Юдіна сусіди в будинку сприймають як «лікаря» і постійно «використовують». Але він лікує не тільки тіло, досить часто він викликає людей на відверті розмови, «влив душі». Вважалося, що Олег Юдін «зрозуміє» й «не засудить». Ці якості проглядаються і в епізоді з іншою хворою сусідкою, яка згадує свою особисту драму на війні:

« – Ксана, як це тебе угораздило? – Як, як? І на стару буває проруха, а я молода була. Лежав у нас лейтенант з саперів, хороший такий хлопчик, перед випискою пішли ми з ним погуляти...» [7, с. 212].

Так обережно й тактовно Олександр Крон зачепив тему статевих відносин під час війни, яка загалом була сильно «прихованою», а в історико-культурному контексті військової доби була взагалі майже «в режимі табу». В оповіданні медичної сестри також коректно озвучена проблема абортів в умовах військових дій як наслідків військово-польових романів.

Торкатися питання «сексуальної обстановки» в окупованій Німеччині та проблеми військової проституції у руїнах третього рейху у повоєнні часи, які досить широко розкриті в романі «Безсоння», було ще небезпечнішим для радянського автора. Незважаючи на це, Крон дає відверту характеристику доньки господарки, у якій головний герой роману знімає кімнату: «Всупереч моему книжковому уявленню про німецьких дівчат Маргот Кюн була тоненька брюнетка, вертка, як ящірка. До вісімнадцяти років ця Гретхен третього рейху склалася в закінчену потаскушку, безсоромну і холодно-діловиту. У перший же день нашого знайомства вона відкрито

запропонувала себе, користуючись для цього прийнятим у закладах типу «Феміна» міжнародним жаргоном: «Айн бісхен амюземент папа-мама, ферштейн?» І коли я сухо віджартувався, відразу втратила до мене всякий інтерес» [7, с. 127].

Для «розвитку» подібних тем від Олександра Крона «вимагався» певний рівень сміливості. Олег Юдін ніби як «з боку» спостерігав ці процеси, але сам факт згадки такого аспекту військової історії знаходився на межі дозволеного. Безумовно, що О. Крон «позитивно» зобразив реакцію головного героя на дівчину «легкої» поведінки, але такий фактор міг бути розтлумачений зовсім по-іншому: ця зверхність у ставленні до німецьких жінок викликає непорозуміння.

Ще одним «складним» питанням, піднятим у романі «Безсоння», стала поширена практика «законів воєнного часу», а саме опис жорстокості польових судів. Цю тему О. Крон розкрив на прикладі заступника директора Інституту Сергія Алмазова, який на фронті был голов воєнного головою трибуналу:

«Досить ймовірно, що поряд із людьми винними, він суворо засудив деяку кількість людей якщо і не цілком невинних, то не настільки вже злочинних на наш нинішній погляд, проте я продовжую стверджувати, що він робив це, залишаючись людиною порядною, і єдине, в чому я можу його дорікнути, це в деякому недоліку уяви...» [7, с. 157].

Олександр Крон вказує на суворість, жорстокість, часту несправедливість «радянського правосуддя» на війні. Але паралельно він наполягає на безальтернативності такої ситуації, виправдовує її природу. Радянське правосуддя і в мирний час не вирізнялося ліберальністю (не випадково у глядачів викликала гомеричний сміх фраза з кінокомедії «Кавказька полонянка»: «Хай живе наш суд, найгуманніший суд у світі!»). Але все ж цензуру могли пройти тільки твори з «правильно розставленими акцентами». Мовляв, «було», але «по-іншому – ніяк!»:

«У будь-якому трибуналі, що засідає у фронтовій смузі, судова процедура до межі спрощена, а можливості досить обмежені – розстріл, штрафбат і (зрідка) повне виправдання. Тим, хто пам'ятає хоч трошки сорок перший рік з його «стояти насмерть», не здадуться надмірними ні суворість вироків, ні швидкість, із якою вони приводилися у виконання. Тим же, хто по молодості років цього не пам'ятає, треба знати, що інакше і бути не могло. Ніхто тоді не сумнівався в праві командира застосувати зброю, щоб зупинити того, хто біжить, а записки комдива про те, що комбат такий-то злякав або не виконав бойового наказу, було достатньо для найсуворішого вироку» [7, с. 158].

Не залишено Олександром Кроном без уваги й питання «трофеїв». Це питання стосувалося практично кожної радянської сім'ї. У пісні Володимира Висоцького «Балада про дитинство» (1975 р.) ця тема подається в гумористичному ключі:

«У тети Зини кофточка с драконами, да со змеями –
То у Попова Вовчика отец пришел с трофеями.
Трофейная Япония, трофейная Германия:
Пришла страна Лимония – сплошная чемодания».

У романі «Безсоння» цю тему автор лише пунктирно прописує в образі управдома:

«У дворі мене по-військовому вітає наш управдом Фрол Трофєєв. Справжнє прізвище його Трофимов, але всім мешканцям будинку звідкись відомо, що в сорок п'ятому році Фрол був старшиною трофейної команди. З цією людиною у мене ... складні стосунки ... він мене обожноє, мені ж він і все його сімейство глибоко противні [7, с. 77].

Можна припустити, що О. Крон так персоніфікує зневагу до складної «теми трофеїв», показує її непросту природу. У романі (хоча й без певного емоційного забарвлення)

також фігурують трофейне радіо і «Опель» дружини головного героя.

Ми розглянули «воєнний» аспект культурно-історичного контексту формування особистості головного героя роману «Безсоння». Але слід звернути увагу, що одне з центральних місць у структурі цього твору займає «пленум» – подія часів «Великого терору», «сталінських чисток», «єжовщини»... Автор вважає за краще ховати гучні ярлики, розуміючи, що вони можуть відвернути читача від сутності того, що відбувається. Особистість Сталіна в романі представлена побічно і жодним чином не пов'язана безпосередньо з проблемами «на місцях». Ця стриманість компенсується елейним благоговінням автора до образу Леніна, який у романі рясніє «сонцеликими» деталями. Але ми не будемо зупинятися на цьому аспекті в силу його широкого висвітлення в попередніх наукових і публіцистичних дослідженнях.

Протягом усього роману головний його персонаж Олег Юдін, від імені якого ведеться розповідь, не повною мірою «задоволений собою», він часто розгублюється й, фактично, намагає «свій шлях» в умовах радянської дійсності. Під час появи роман швидко набув популярності й «зачитувався до дірок» саме завдяки дуже тонко висловленого автором концепту «шукань себе» (в умовах радянського життя/буття). Деякі моменти оповіді призводять до розуміння складної траєкторії розвитку особистості в умовах СРСР повоєнного часу. Тут необхідно відзначити хронологічні кореляції часу, а саме появи роману (кінець 70-х рр. XX ст.) і основної дії оповіді (кінець 30х-50-х рр. XX ст.).

Наприкінці 70-х рр. XX ст. Радянський Союз переживав значні труднощі в пошуках «нових шляхів розвитку» у багатьох галузях. Безумовно, найбільшніше це проявлялося в економічних та культурних шуканнях, які рясніли всіма ознаками затяжної стагнації і стали провісниками насунання тотального колапсу. Це розуміння легко «зчитується» сьогодні, з позиції XXI ст., але

в літературі 70-х рр. минулого століття ці процеси відображалися обережно, в завуальованій формі, лише на сторінках досить сміливих, «прогресивних» творів того часу, і були доступні для розуміння лише невеликому колу мислячих людей. О. Крон не дарма «відправляє» головного героя в середину 1950-х рр., адже «тверезе» відображення радянської людини «сімдесятих» було вже, фактично, неможливе в рамках офіційної літератури. Залишатися в деяких межах не те що соцреалізму, а, власне, взагалі реалізму автори вже не могли – через кілька років після «Безсоння» побачить світ ще одна «культова» книга, яка, на відміну від зазначеного роману О. Крона, власне і стане «культовою» на багато років – роман Володимира Орлова «Альтист Данилов».

Головний герой цього твору – «радянська людина сімдесятих», музикант Володимир Олександрович Данилов. Цей персонаж уже в іпостасі «демону на договорі». Саме метафізика дозволяла В. Орлову хоч якось оживити застійну «радянську дійсність» і не скотитися в повну занепадницьку або лубочну крайнощі. Не дарма роман В. Орлова називали «Майстром і Маргаритою» для бідних», оскільки саме таким же чином М. Булгаков зобразив сталінську Москву, в якій «диявол відчував себе «як удома».

На відміну від М. Булгакова, О. Крон у романі «Безсоння» уникає містики при описі радянської дійсності. Письменник залишається в рамках реалізму, завдяки чому дійсність сама часто перетворюється на фарс. Перебуваючи у «внутрішній опозиції», його головний герой Олег Юдін змушений постійно брати участь у цьому неприємному для нього фарсі. Прагнення протидіяти встановленим «правилам життя», яких він змушений дотримуватися, призводить до драматичних змін його особистості. Важливо відзначити, що головний герой не виглядає слабохарактерним, як уже згаданий музикант В. Данилов («Альтист Данилов» В. Орлова). Та й як бути слабохарактерною людині, яка за своїми «ролями» – лікар-

фронтовик, який дослужився до звання генерал-майора, доктор наук, професор і просто джентльмен, інтелектуал. Водночас, кожна з цих «ролей» дає певний відблиск на особистість Юдіна – можливо, саме тому надто безглуздо виглядає будь-який його «крок» або вчинок відносно загальноприйнятих «норм» того часу.

За сюжетом роману О. Юдін часто «не діє». Навмисна пасивність головного персонажа в деяких ситуаціях може викликати неприязнь чи роздратування, але наступний перебіг подій, описаних у романі, все розставляє «по місцях» і поступово читач починає розуміти й навіть приймати таку позицію Юдіна, оскільки будь-яка його дія призводить до ще заплутаніших обставин та непередбачуваних наслідків. Саме ця проблема самосвідомості й самоідентифікації додає в оповідь нову психологічну «фарбу», що характеризує головного героя як інтелігента-недотепу, і ця своєрідна «роль» затінює його «героїчні» сторони-«ролі». Юдіну далеко до невдалого замухришки-занехаянця, але він вже «видав» із загальнорадянського «руху вперед». Виявляється, що і в СРСР збувалися пророчі слова Гі де Мопассана (роман «Милий друг») – «майбутнє належить пройдисвітам». Частково ми бачимо тут і побоювання Франца Кафки, що «єдино правильне – це примиритися з існуючим порядком речей» [5, с. 106].

Але саме примирення Олег Юдін і не хоче, принаймні внутрішньо він протриває цьому. Подібно до Йозефа К. (роман Ф. Кафки «Процес»), він намагається знайти «правильні відповіді», все ще сподіваючись на їх існування. Уникнувши зовнішнього засудження і репресій, «суд» Олега Юдіна залишається внутрішнім, лише іноді він допускає зовнішній вплив на хід «слідства і розгляду». Цей внутрішній суд над самим собою фактично нічим не ініційований зовні та нічим не закінчується в рамках роману «Безсоння». Примітно, що в «Процесі» суд усе ж виносить смертний вирок (абсурдний, але фінальний). Для «застійної» «радянської дійсності»

характернішим є вирок у вигляді «люстри» – смертельного вироку, що постійно знаходиться над тобою і готовий розчавити у будь яку-міль, коли «система це вирішить».

У Олександра Крона «самокопання» виступає одним з деструктивних елементів життя, який не дозволяє Олегу Юдіну відчути себе цілком щасливим і вільним. Священик у «Процесі» так сформулював динаміку «самокопання»: «Вирок не виноситься відразу, але розгляд поступово переходить у вирок» [5, с. 186], паралельно вказавши на безглуздість звернення до оточуючих за порадою й підтримкою: «Ти занадто багато шукаєш допомоги в інших... Невже ти не помічаєш, що допомога ця не справжня?» [5, с. 186]. Саме ця приреченість тяжіє і над Юдіним – пошуки «правди» необхідні, але кожен новий шар цієї самої правди не тільки не приносить йому полегшення, а ще сильніше затягує у глибокі сумніви та моральні переживання про правильність своїх вчинків, тим самим занурюючи головного героя в нескінченну низку життєвих проблем.

Намагаючись простіше донести свою ідею до читача, О. Крон робить певного роду ставку на загальнолюдські та побутові проблеми. Зупинимось на деяких епізодах, описаних в романі, які створюють відповідний історико-культурний контекст. Наприклад, діалог із енергійною молододу журналісткою частково пояснює неможливість Олега Юдіна протистояти невігластву вируючого навколо нього «життя», яке святкувало, перемагаючи благородство своїм примітивним нахрапистим ентузіазмом та нахабством, поглинаючи тріски роздроблених людських особистостей.

У фіналі нервової бесіди з молододу журналісткою, яка просить Юдіна підписати його спотворене редакцією інтерв'ю, він принципово відмовляється це зробити:

«– Вас не цікавить, що я насправді думаю. Вам потрібно, щоб було “в жилу”. А мені нецікаво скріплювати своїм

підписом домисли вашого редактора. Розійдемося. Я зараз йому напишу...» [7, с. 177].

Цілком логічною є вольова позиція Юдіна, який витримує кокетство привабливої дівчини. Але натиск збільшується:

« – Та Ви що? Ви розумієте, що означає вийняти матеріал з номера? Ви що, хочете, щоб мене звільнили? – Вас не звільнять, – кажу я. – і взагалі це заборонений прийом» [7, с. 177].

Войовниче невігластво наполегливо шукає лазівку до розуміння Юдіна, намагаючись зламати незрозумілу для неї систему цінностей цієї людини і перекинути всю його логіку. Не дивно, що це відбувається – майстерно маніпулюючи благородством Юдіна, журналістка розписує йому інший варіант розв'язання подій, проти якого він виявляється безсилий – журналіста, який брав інтерв'ю, буде звільнено: «– Он очень грамотный работник, но уже немного старомодный...» – в решті решт жалісливо вигукує маніпуліторка. Це, на думку Юдіна, вже дійсно, було схоже на правду і, не зважаючи на такий «заборонений прийом», він підписує гранки: «Кулькова ручка рве пухкий папір. Гостя полегшено зітхає, і можна здогадатися, що перемога далася їй нелегко» [7, с. 178].

О. Крон виводить це формулювання, розуміючи, що такий прийом відкриває всім захребетникам легкий шлях «всістися на шию» до шляхетних інтелігентних людей. Саме це безсилля проти маніпуляторів руйнує цілісність особистості Олега Юдіна, перетворюючи його на живу, чуттєву людину, а не пустоголового пластмасового болванчика, який знайшов свою нішу в рамках соцреалізму.

Водночас, ціною такої «людяності» можна вважати певні ракурси опису особистості з точки зору безвідмовності, що, в радянських реаліях, перетворюється в широке поле цілодобового зловживання порядністю людини всіма «групами населення». Такого героя, «справжню особистість» за

«радянським вимірюванням», можна спостерігати в романі В. Орлова «Альтист Данилов», головний герой якого, в силу своєї порядності й бажання зробити світ кращим, нікому не може відмовити, тому постійно відсуває на дальній план свої власні інтереси.

О. Крон розуміє, що Олег Юдін, ставлячи свої інтереси нижче інтересів інших, не перетворює світ у цілому (та його «соціалістичний табір» зокрема) на кращий. Скоріш за все, відбувається зворотне – потопаючи в невдячності, люди починають озлоблюватися, «сідати на голову» й вимагати ще більше «жертв». При цьому злість часто спрямована на самого «благодійника» («класика з часів Дон Кіхоту»).

«Розсадником» злоби і благодатним ґрунтом для потворних гримас радянського суспільства в романі виступає побут. Короткі замальовки радянського побуту сьогодні носять «історико-культурний» характер, оскільки завдяки ним, через низку подій, письменнику вдається передати певну «канву» життя радянської людини й висвітлити читачеві безглуздя безперервної гонки за добробутом зі своїми специфічними правилами гри.

Про динаміку та природу цих явищ можуть свідчити різні епізоди з життя головного героя вже згаданого роману В. Орлова «Альтист Данилов». В одному з них Данилов стояв у нескінченній черзі серед купи мішків та колясок, щоб здати лише кілька одиниць скляного посуду. Тому, коли «поважна, ніби імператриця на Марсовому полі», приймальниця посуду безсоромно тицьнула в нього пальцем з вимогою завантажити машину ящиками, інакше вона зачинить пункт прийому, він вирішив, що йому пощастило! І, після сорокахвилинної праці «заслужено», на його думку, здав свої пляшки з «чорного» ходу [9, с. 45].

Сьогодні досить важко уявити, що право здати порожні пляшки потрібно заслужити, покірно завантажуючи тарою вантажівку протягом 40 хвилин! Але головний герой «Безсоння»

з гіркотою зізнається: «Моя спроба залізти в вежу зі слонової кістки розбилася саме об побут» [7, с. 192].

Олег Юдін намагається «зберегти обличчя» перед буденними життєвими проблемами, не занурюватися в тривоги, хвилювання та дрібну суєтну гру. Він хоче уникнути прогинання «під систему побуту», що повільно «перемелює» людину. Усвідомлюючи, що від стану нервової системи залежить його працездатність, Юдін дає собі клятву не кип'ятитися через дрібниці: «Мій час коштує дорожче ...» та всіляко відкуповуватися від будь-яких перешкод:

«Смішно біситися, коли наш телефон-автомат даремно заковтує монету, треба мати запасну і пройти двісті метрів до сусідньої будки; безглуздо домагатися обміну бракованої книги або скандалити в приймальному пункті пральні з приводу шцент розбитих або розплавлених гудзиків на твоїй кращій вихідний сорочці, якщо можеш купити іншу книгу й іншу сорочку» [7, с. 193].

Але ця «битва» також частково програна – тільки деякі побутові рішення Олегу Юдіну вдається вирішити без «втрати обличчя». Для сучасного читача такі кульбіти вимагають додаткового роз'яснення – вони відійшли в минуле разом із плановою економікою. Та історико-культурний контекст подібних «дрібниць» надзвичайно важливий – саме він визначає специфіку радянської доби, дозволяє відстежити механізми формування особистості вченого.

Висновки. Не варто сприймати роман «Безсоння» своєрідним «пострілом у спину» радянській системі. Олександр Крон намагався осмислити глибину шарів радянського суспільства, яке через десять років буде ще важче впізнати в химерних трансформаціях. Але саме в романі «Безсоння» чітко відобразився культурно-історичний контекст самоідентифікації особистості і «пошуку себе».

Ми торкнулися лише кількох аспектів особистісного розвитку в романі «Безсоння» в контексті схожих за тематикою

творів приблизно одного часу. Безумовно, ця тема в подальшому вимагає детальнішого дослідження.

Література

1. Балл Г., Медінцев В. Конкретизація психологічного трактування особистості за допомогою модельної концепції культури. Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2012. Вип. 40. С. 36-51.
2. Братусь І., Кузьменко Г. Деякі культурно-історичні аспекти самоідентифікації особистості «інтелектуалів» у творах другої половини ХХ століття. Арт-платформа. 2020. №1. С. 39-68.
3. Братусь І., Гунька А., Стрельцова С. «Зручне» і «незручне» минуле в романі «Нудота» (Жан-Поль Сартр) та повісті «Інше життя» (Юрій Трифонов). Молодий вчений. 2020. №7 (83). С. 148-154.
4. Высоцкий В. 130 песен для кино. Сост., текстол. подгот. и примеч. А. Крылова. Москва: Всесоюз. творч.-произв. об-ние «Киноцентр», 1991. 303 с.
5. Кафка Ф. Процесс. Кафка Ф. Соч. : в 3 т. Т. 2. Москва: Terra-Кн. клуб, 2009. 478 с.
6. Крон А. Избранные произведения. Соч.: в 2 т. Т. 1. Москва: Худож. лит., 1980. Москва: Худож. лит., 1980. 543 с.
7. Крон А. Избранные произведения. Соч. : в 2 т. Т. 2. Москва: Худож. лит., 1980. Москва: Худож. лит., 1980. 511 с.
8. Леонтьев А. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Политиздат, 1975. 304 с.
9. Орлов В. Альтист Данилов. Соч.: в 6 т. Т. 3. Москва: Terra-Кн. клуб, 2001. 445 с.
10. Петровский А., Петровский В. Категория личности (к построению онтологической модели личности). Развитие личности. 2014. № 2. С. 58-91.
11. Петровский В. Личность в психологии: парадигма субъектности. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 512 с.

12. Трифонов Ю. Собрание сочинений. Соч. в 4 т. Т. 1. Москва: Худож. лит., 1985. 751 с.

Иван Викторович Братусь,

кандидат филологических наук, доцент,
Киевский университет имени Бориса Гринченко,
Киев, Украина,
e-mail: i.bratus@kubg.edu.ua,
ORCID: 0000-0002-8747-2611

Галина Васильевна Кузьменко,

кандидат педагогических наук,
Институт одаренного ребенка Национальной академии
педагогических наук Украины,
Киев, Украина,
e-mail: glnkuzmenko36@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-0613-3934

**КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ
ОСМЫСЛЕНИЯ ЛИЧНОСТИ УЧЕНОГО
В РОМАНЕ АЛЕКСАНДРА КРОНА «БЕССОННИЦА»**

Аннотация. В данной статье показаны различные аспекты формирования, развития и деформации личности «советского человека», ученого, интеллектуала на примере романа Александра Крона «Бессонница». В исследовании затронуты широкие пласты советской действительности, а именно: освещены особенности проблемы передачи человеческих эмоций в условиях социалистического реализма, проанализирован ряд примеров, демонстрирующих черты личности советского ученого (главного героя романа) с помощью раскрытия его характера и отношения к действительности в различных сюжетных ситуациях. Особое внимание уделяется историко-культурному контексту

повествования, освещению темы межличностных отношений в СССР и влияния быта на самоощущение «советского человека».

Одним из основных факторов влияния на становление личности в XX в. стала Вторая мировая война. В статье приведены примеры использования различных событий и обстоятельств войны в качестве психологических маркеров. Акцентируется автобиографичность восприятия военной действительности автором романа «Бессонница», А. Кроном, приводятся некоторые факты его творческого пути. Для более глубокого освещения общей картины в статье представлены фрагменты повести Юрия Трифонова «Студенты», в которых раскрывается природа сложных и противоречивых ситуаций в условиях военных действий.

Особое значение в статье уделено проблемам отношения к «врагу», жестокости военного трибунала красной армии, вопросам оккупации, военной проституции и трофеев, которые затронуты в романе «Бессонница». Указывается на мужество А. Крона касаться «неудобных» для советского периода тем.

Роман «Бессонница» написан от имени его главного героя, Олега Юдина – все события читатель узнает через призму его восприятия. Освещается идея своеобразного «суда» главного героя над самим собой. Тема «суда» продемонстрирована с использованием примеров творчества Франца Кафки (роман «Процесс»). Основную трудность для О. Юдина представляет сомнение в правильности морального выбора в условиях той или иной ситуации. С особой горечью поднят в романе вопрос неустроенности быта «советского человека». Для более масштабного отображения этого фактора приведены фрагменты романа Владимира Орлова «Альтист Данилов». Показаны колоссальная зависимость «советского человека» от вопросов обустройства жизни и невозможность в подавляющем количестве случаев решить «мелкие» бытовые проблемы без эмоциональных и моральных потерь.

Ключевые слова: советская литература, репрессии, война, советский быт, наука, личность, самоидентификация личности.

Ivan V. Bratus,

PhD in Philology, Associate Professor,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine,
e-mail: i.bratus@kubg.edu.ua,
ORCID: 0000-0002-8747-2611

Halyna V. Kuzmenko,

PhD in Pedagogical Sciences,
Institute of the gifted child of
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
e-mail: glnkuzmenko36@gmail.com,
Kyiv, Ukraine,
ORCID: ID 0000-0002-0613-3934

**CULTURAL AND HISTORICAL ASPECTS OF
COMPREHENDING THE PERSONALITY OF THE
SCIENTIST IN ALEXANDER KRON'S NOVEL "INSOMNIA"**

Abstract. The article shows various aspects of the formation, development and deformation of the personality of the "Soviet man", a scientist, and an intellectual, using the example of Alexander Kron's novel "Insomnia". The study touched on broad layers of Soviet reality, namely: the peculiarities of the problem of the transmission of human emotions in the context of socialist realism are highlighted, a number of examples are analyzed that demonstrate the personality traits of the Soviet scientist (the protagonist of the novel) by revealing his character and attitude to reality in various plot situations.

Particular attention is paid to the historical and cultural context of the narrative, to the coverage of the topic of interpersonal relations in the USSR and the influence of everyday life on the sense of the “Soviet man”.

One of the main factors influencing the formation of personality in the twentieth century was the Second World War. The article provides examples of the use of various events and circumstances of the war as psychological markers. It is indicated that A. Kron’s novel “Insomnia” is autobiographical in nature; some facts of the writer’s career are given. For a deeper coverage of the overall picture, the article presents fragments of Yuri Trifonov’s story “Students”, which reveals the nature of complex and contradictory situations in the context of military operations.

Particular importance in the article is given to the problems of attitude to the “enemy”, the cruelty of the military tribunal of the Red Army, the issues of occupation, military prostitution and trophies, which are mentioned in the novel "Insomnia". The courage of A. Kron to touch upon the “uncomfortable” topics of the Soviet period is indicated.

The novel "Insomnia" was written on behalf of its main character Oleg Yudin - the reader learns all events through the prism of his perception. The idea of a kind of “trial” of the protagonist over himself is indicated. The theme of the “trial” was demonstrated using examples of the work of Franz Kafka (the novel “The Process”). The main difficulty for O. Yudin is the doubt of the correctness of moral choice in a given situation. In the novel, the issue of the unsettled life of the “Soviet man” was raised with particular bitterness. For a larger display of this factor, fragments of Vladimir Orlov’s novel “Altist Danilov” are given. The tremendous dependence of the “Soviet man” on the issues of “arranging life” and the impossibility in the overwhelming majority of cases to solve “minor” everyday problems without emotional and moral losses are shown.

Key words: Soviet literature, repression, war, Soviet life, science, personality, self-identity

References

1. Ball, H., Miedintsev, V. (2012). Konkretyzatsiia psykholohichnoho traktuvannia osobystosti za dopomohoiu modelnoi kontseptsii kultury [Concretization of psychological interpretation of personality using the model concept of culture]. Naukovi zapysky Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 40, 36-51 [in Ukrainian].
2. Bratus, I, Kuzmenko, H. (2020). Deyaki kul'turno-istorychni aspekty samoidentyfikatsiyi osobystosti «intelektualiv» u tvorakh druhoyi polovyny XX stolittya [Some cultural and historical aspects of self-identification of the personality of “intellectuals” in the works of the second half of the twentieth century]. Art-platforma. 1, 39-68. [in Ukrainian].
3. Bratus, I., Hunka, A, Streltsova, S. (2020). “Zruchne” i “nezruchne” mynule v romani “Nudota” (Zhan-Pol' Sartr) ta povisti “Inshe zhyttya” (Yuriy Tryfonov) [“Convenient” and “uncomfortable” past in the novel “Nausea” (Jean-Paul Sartre) and the novel “Another Life” (Yuri Trifonov)]. Molodyy vchenyy. 7, 148-154 [in Ukrainian].
4. Vysotskiy, V. (1991). 130 pesen dlya kino [130 songs for the movie]. ostavlenie, tekstologiya podgotovka i primechaniya A. Krylova. Moscow: Vsesoyuznoe tvorchesko-proizvodstvennoe ob"edinenie “Kinotsentr” [in Russian].
5. Kafka, F. (2009). Protsess [Process]. Kafka, F. Sochineniya. V 3 tt. T. 2. Moscow: Terra-Knizhnyi klub. [in Russian].
6. Kron, A. (1980). Izbrannye proizvedeniya [Featured Works]. V 2 tt. T.1. Moscow Khudozhestvennaya literature in Russian].
7. Kron, A. (1980). Izbrannye proizvedeniya [Featured Works]. Sochineniya. V 2 tt. T. 2. Moscow: Khudozhestvennaya literatura [in Russian].
8. Leontyev, A. (1975). Deyatel'nost'. Soznanie. Lichnost' [Activity Consciousness. Personality]. Moscow: Politizdat. [in Russian].

9. Orlov, V. (2001). Al'tist Danilov [Altist Danilov]. Sochineniya. V 6 tt. T. 3. Moscow: Terra-Knizhnyi klub [in Russian].
10. Petrovskiy, V. (1996). Lichnost' v psikhologii: paradigma subektnosti [Personality in Psychology: The Paradigm of Subjectivity]. Rostov-na-DonuЖ Feniks [in Russian].
11. Petrovskiy, A., Petrovskiy V. (2014). Kategoriya lichnosti (k postroeniyu ontologicheskoi modeli lichnosti) []. Razvitiy lichnosti. 2, p. 58-91 [in Russian].
12. Trifonov, Yu. (1985). Sobranie sochineniy [Collected works]. V 4 tt. T. 1. Moscow: Khudozhestvennaya literatura [Russian].